Persian Language and Iranian Dialects
6st Year, Vol. 2, No.12
Fall 2021 & Winter 2022
Research Article

DOI:10.22124/plid.2022.21317.1583
DOR:20.1001.1.65852476.1400.6.2.8.3
Received: 2021/12/21 Accepted: 2022/01/05

Textual Criticism of *Taḥrimat al-qalam* beside Editing Some Couplets of it

Mahmoud Rahimi[1]*
Mohammad-Kazem Yusufpur[2]

Abstract
Sanāʾī is one of the epoch maker and eloquent poets in history of Persian literature. Among survived works by him one can name the short mathnavī *Taḥrīmat al-qalam*. This mathnavī has been edited by Mujtabā Mīnuvī (1957-8), Riżā Māyil Hiravī (1967) and Muḥammad-Taqī Mudarris Rażavī (1969). The last effort, i.e. the edition by the late Mudarris Rażavī, has been the target of researchers' attention and reference during the last half century. But in this edition one can still see a variety of omissions and slips which is mostly emerged through partial deficiency of editor's sources as well as methodological mistakes. In this research, after searching for and acquiring all of the known manuscripts up to now, we have dealt with their examination and genealogy, in addition to the history of the text. Then we have edited and reformed a remarkable number of couplets in Mudarris Rażavī's edition, with regard to manuscripts of the text, the text's evidence, analogous concepts and structures in other literary and mystical texts, old and new lexicons, in addition to the contemporary researches.

Keywords: Sanāʾī, Taḥrīmat al-qalam, Text research, Genealogy of manuscripts, Textual criticism.

Extended abstract
1. Introduction
In addition to this fact that Sanāʾī is an epoch maker poet, he is also a work-intensive and a variety of literary works is attributed to him. During the last 60 years, the authority of short Mathnavīs has been seriously doubted. Although de Bruijn has questioned attribution of *Taḥrīmat al-qalam* to him, and de Blois accordingly has so, most of the researchers before de Bruijn, and albeit after him, have accepted *Taḥrīmat al-qalam*'s attribution to Sanāʾī and unlike to other

* 1. PhD in Persian Language and Literature, University of Semnan, Semnan, Iran.
(Corresponding Author: mahmood_rahimi@ymail.com)
2. Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Guilan, Rasht, Iran.
(yousofpour@guilan.ac.ir)

works like *Sanāʾī- ābād*, *ʿIqnāmah*, *Tariq ul-tahqiq*, etc. *Taḥrīma* is regarded as an undoubted work by him.

Taḥrīmat al-qalam is contained in two of the oldest documents of Sanāʾī's works: 1- Velieddin 2627 (now in the Bayezit Library, Istanbul) which was copied at Herat in 683-84 A.H. /1284-85; 2- Unquestionably early (second half 6th cent.), but not dated, is the *Taḥrīmat al-qalam* that is contained in the *kulliyyāt* manuscript that was kept at the Kābul Museum before its building was pillaged and destroyed during the upheavals of the past few decades in Afghanistan. Its present whereabouts are unknown, but fortunately it had been published in a facsimile edition in Kābul in 1977.

These two are manuscripts of Sanāʾī 's collected works (*Kullīyāt*). It should be noted that other old manuscripts only include some works by Sanāʾī, so absence of a certain work can not be used as an evidence for its authority's disapproval. Additionally, none of the spurious Mathnavīes is contained in the old sources. Works such as *Ṭarīq ut-Taḥqīq*, *ʿiqnāmah*, *Sanāʾī- ābād*, *Bahrām va Behrūz*, etc. are attributed to Sanāʾī only in the manuscripts dated to 11th A.H. and thereafter. Some of these Mathnavīes contained in the manuscripts of 9th and 10th A.H. centuries, and are attributed to poets other than Sanāʾī.

2. Theoretical Framework

This research is on the framework of textual criticism. Textual criticism tries to reach to the nearest version of the text seeped from the writer's pen, based on the most reliable, accurate and oldest sources. In order to achieve this aim, the critic follows principles and methods in which the selected version of the text is chosen based on the evidence and documents. The critic also avoids conjectures and arbitrary or taste-connected applications.

3. Methodology

Manuscripts consisting of *Taḥrīmat al-qalam are* our main documents and sources in editing the lines ("Bayts" hereafter). Additionally, other works by Sanāʾī, works by his contemporaries, mystical texts and lexicons, etc. expand our source basis.

The dominant characteristic of all these manuscripts is that they are written between 6th – 9th centuries A.H. and there is no trace of *Taḥrīma* in manuscripts thereafter. Survived manuscripts of this text that we know are four:

- Ms. Velieddin 2627 (now in the Bayezit Library), dated 683-4 A.H., Istanbul;
- Ms. kulliyyāt that was kept at the Kābul Museum (No. 318 in catalogue by de Beaurecueil); facsimile edition in Kābul in 1977;
- Fātih library 3734, by Gulšanī Hiravī in 884 A.H., Istanbul;
- Hâlet Efendi Ilavesi 61, Istanbul.

Considering our final selected text, it seems that validity of Kābul manuscript stands at the first level, and Veliuddin Efendi at the second.

5. Discussion & Results

From 103 Bayts collected in Mudarris Rażavī's edition, we re-edited Bayts No. 3, 4, 22, 23, 33, 34, 38, 42, 44, 47, 52, 58, 64, 73, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 90, 102. Our editions include lexical cases, grammatical forms, verb applications, order and arrangement of Bayts, etc. besides, in this paper a few misprints are mentioned and re-edited.

6. Conclusions & Suggestions

In regard to the small number of the lines this Mathnavī (103 Bayts), mistakes and slips count of Mudarris Rażavī's edition (34 cases) are remarkable. This fact shows that subsequent researches are necessary to achieve a recension such as many other texts. Another achievement gained through our research refers to the degree of validity and accuracy of text variants in the existing manuscripts of this Mathnavī. In most cases the records of Kābul are more accurate and older than other manuscripts. However, the late fact is not generalizable to other works by Sanāʾī.

Select Bibliography

de Blois, Francois, 2004. *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, Vol. V (Poetry of the Pre-Mongol Period), London and New York: Routledge Curzon.

de Bruijn, J. T. P., 1983. *Of Piety and Poetry: The Interaction of Religion and Literature in the Life and Works of Ḥakīm Sanā'ī of Ghazna*, Leiden: Brill.

Idem, "the Qalandariyyāt in Persian Mystical Poetry," in *The Legacy of Mediaeval Persian Sufism*, ed. Leonard Lewisohn, London and New York, 1992: 75-86.

Sanāʾī-i Ġaznavī, Ḥakīm Majdūd-i Ādam, 1957-8. "Taḥrīmat al-qalam," ed. by Mujtabā Mīnuvī in *Farhang-i Īrānzamīn*, v, 5- 15. [in Persian]

Idem, 1969. *Mathnavīhā-i Hakim Sanāʾī*, ed. by Muḥammad-Taqī Mudarris-i Rażavī, Tehran Intišārāt-i Dānišgāh-i Tihrān. [in Persian]

Idem, 1998. *Ḥadiqat al-ḥaqiqa wa šariʿat al-ṭariqa (Faḵri-nāma)*, ed. Muḥammad-Taqī Mudarris-i Rażavī, Tehran: Intišārāt-i Dānišgāh-i Tihrān. [in Persian]

Idem, *Kullīyat,* ms. Velieddin 2627 (now in the Bayezit Library, Istanbul) copied at Herat in 683-84 A.H. /1284-85

Idem, 1977. *Kullīyat-I aš ʿār-i Ḥakīm Sanāʾī Ġaznavī (quddisa sirruh), čāp-i ʿaksī, ed. By ʿalī-Aṣġar Bašīr, Kābul.* [in Persian]

Idem, 2009. *Dīvān*, ed. Muḥammad-Taqī Mudarris-i Rażavī, Tehran: Intišārāt-i *Sanāʾī.* [in Persian]

Utas, Bo, 1973. *Ṭarīq ut-Taḥqīq: A Critical Edition, with a History of the Text and a Commentary*, Lund: Scandinavian Institute of Asian Studies.

How to cite:
Rahimi, M, & Yusufpur, M.K. 2021. "Textual Criticism of *Taḥrimat al-qalam* beside Editing Some Couplets of it". *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*, 2(12): 187-210. DOI:10.22124/plid.2022.21317.1583

Copyright:
Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Lnguage and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

مقاله پژوهشی

نشریهٔ علمی زبان فارسی و گویش‌های ایرانی

سال ششم، دوره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، شماره پیاپی ۱۲

DOI:10.22124/plid.2022.21317.1583

DOR:20.1001.1.65852476.1400.6.2.8.3

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۱۵

صفحات: ۲۱۰-۱۸۷

متن‌شناسی *تحریمة القلم* و تصحیح ابیاتی از آن

محمود رحیمی[۱]

محمدکاظم یوسف‌پور[۲]

چکیده

ازجملهٔ آثاری که از سنائی غزنوی، شاعر زبان‌آور و دوران‌ساز تاریخ ادبیات فارسی باقی مانده، مثنوی کوتاه *تحریمةالقلم* است. این مثنوی را استادان دانشمند مجتبی مینوی (۱۳۳۶)، رضا مایل هروی (۱۳۴۶) و محمدتقی مدرس رضوی (۱۳۴۸) تصحیح کرده‌اند. آخرین کوشش، یعنی تصحیح شادروان مدرس رضوی، در نیم‌قرن اخیر همواره محل توجه و مراجعهٔ اهل تحقیق بوده‌است. با این‌حال، در این چاپ سهوهای متعددی دیده می‌شود که غالبا به‌سبب برخی کاستی‌ها در منابع مصحح و اشکالات روش‌شناختی رخ داده‌است. در این نوشتار پس از جست‌وجو و تحصیل همهٔ منابع شناخته‌شدهٔ این مثنوی تا امروز، نخست به تبارشناسی این منابع و نقد و تحلیل متن‌شناختی آنها پرداخته‌ایم، سپس براساس این دست‌نوشت‌ها، با توجه به قراین موجود در خود متن، مضامین و ساخت‌های مشابه در سایر متون ادبی و عرفانی کهن، فرهنگ‌های قدیم و جدید و تحقیقات معاصران، تعداد قابل‌توجهی از ابیات متن مصحح مدرس رضوی را تصحیح و اصلاح کرده‌ایم.

واژگان کلیدی: سنائی، *تحریمةالقلم*، متن‌پژوهی، تبارشناسی نسخ، تصحیح

۱. دانش‌آموختهٔ دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ علوم انسانی دانشگاه سمنان، سمنان، ایران. (نویسندهٔ مسؤول) Mahmood_rahimi@ymail.com

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. yousofpour@guilan.ac.ir

۱- اصالت *تحریمةالقلم*

سنائی از شاعران دوران‌ساز تاریخ ادبیات فارسی است و همواره به این مطلب با تعابیر مختلف اذعان کرده‌اند. علاوه‌براین، سنائی شاعری پرکار نیز هست و آثار متعددی به او نسبت داده‌اند. در شصت سال گذشته، صحت انتساب مثنوی‌های کوتاه به او محل تأمل جدی بوده‌است. هرچند دوبروین[1] (1983: 116-117) استحساناتی در ردّ نسبت *تحریمةالقلم* مطرح کرده و به تبع او دوبلوا[2] (2004: 441) نیز در نسبت آن به سنائی شک کرده‌است، تا پیش از دوبروین، و البته پس از او، غالب پژوهشگران صحت نسبت *تحریمةالقلم* به سنائی را پذیرفته‌اند و برخلاف آثاری چون *سنائی‌آباد*، *عشق‌نامه*، *طریق‌التحقیق* و ...، آن را در زمرهٔ آثار مسلّم او دانسته‌اند (نک. مینوی، ۱۳۳۶: ۵ به بعد، شفیعی کدکنی، ۱۳۸۱: ۱۸؛ Utas, 1973: 71-94).

بررسی صحت نسبت مثنوی‌های کوتاه سنائی، ابعاد گسترده‌ای دارد و مسائل مختلفی در آن دخیل است. انتساب مثنوی‌های مختلف، دلایل مختلفی دارد و قدمت و اعتبار این نسبت‌ها یکسان نیست. بررسی قراینِ صحت و سقم هر یک از این نسبت‌ها و بررسی تاریخ متن هر یک از این مثنوی‌ها بحثی مستقل می‌طلبد(۱). در اینجا اجمالا به مهم‌ترین مسألهٔ تعیین‌کننده، یعنی قدمت و اعتبار منابع *تحریمةالقلم* اشاره می‌کنیم و شرح بیشتر را به جای خود وامی‌گذاریم.

تحریمةالقلم در دو سند از کهن‌ترین منابع اشعار سنائی آمده‌است: ۱- نسخهٔ ش. ۲۶۲۷ کتابخانهٔ ولی‌الدین افندی، مورخ ۶۸۳ و ۶۸۴ق، ۲- نسخهٔ کابل در وزارت اطلاعات و کلتور افغانستان که احتمالا در نیمهٔ دوم سدهٔ ششم کتابت شده‌است. این دو، دست‌نوشت‌هایی از «کلیات» سنائی‌اند. باید توجه داشت که دست‌نوشت‌های کهن دیگر تنها بخشی از اشعار سنائی را در بر دارند و بنابراین، نبود اثری در آنها را نمی‌توان دلیلی بر رد انتساب آن اثر دانست. علاوه‌براین، هیچ‌یک از مثنوی‌های مجعول در اسناد و منابع کهن نیامده‌اند. آثاری چون *طریق‌التحقیق*، *عشق‌نامه*، *سنائی‌آباد*، *بهرام و بهروز* و ... فقط در نسخه‌های سدهٔ یازده و مابعد به سنائی نسبت داده می‌شوند و برخی از این مثنوی‌ها هم که در نسخ قرن نُه و ده آمده‌اند، به کسانی غیر از سنائی منسوب‌اند.

۲- پیشینهٔ تحقیق

مثنوی *تحریمةالقلم* تا به حال سه بار تصحیح و چاپ شده‌است:

1. de Bruijn
2. de Blois

نخستین تصحیح این متن به همت استاد مینوی با مقدمه‌ای پرنکته و دقیق و گزارش کامل نسخه‌بدل‌ها در سال ۱۳۳۶ ش به چاپ رسید. مینوی در این تصحیح از سه نسخه بهره برد: الف- دست‌نوشت ش ۲۶۲۷ ولی‌الدین (با علامت B)؛ ب- دست‌نوشت ش ۳۷۳۴ فاتح (با علامت F)؛ ج-دست‌نوشت ش ۶۱ حالت افندی علاوه‌سی (با علامت H).

پس از پیداشدن نسخهٔ کابل، رضا مایل هروی متن *تحریمه* را صرفا از روی همین نسخه و بدون استفاده از نسخ و منابع دیگر در سال ۱۳۴۶ ش به چاپ رساند. نتیجهٔ کوشش وی چاپی حروفی از نسخهٔ کابل است، نه تصحیح متن. افزون‌براین، متأسفانه گاه ضبط‌های کابل هم به‌درستی خوانده نشده‌است.

آخرین تصحیح *تحریمةالقلم* متنی است که شادروان مدرس رضوی در سال ۱۳۴۸ش در *مثنوی‌های حکیم سنائی* به چاپ رساند. در این چاپ از همهٔ نسخ پیشین استفاده نشده و علاوه‌براین، بدخوانی‌ها و سهوهایی در آن راه یافته‌است که به نسبت شمار اندک بیت‌های *تحریمه*، حجم آنها کم نیست. مدرس رضوی در این تصحیح از عکس دو نسخه استفاده کرده‌است: الف- دست‌نوشت ش ۲۶۲۷ ولی‌الدین (با علامت ع)؛ ب- دست‌نوشت ش ۳۷۳۴ فاتح (با علامت گ). مصحح علاوه‌براین، چاپِ مینوی (با علامت م) را پیش چشم داشته و به‌واسطهٔ آن برخی نسخه‌بدل‌های حالت افندی را (به تبع مینوی با علامت H) نقل کرده‌است[۲].

۳- طرح مسأله، نقد و تبارشناسی منابعِ متن

از میان چاپ‌های معرفی‌شده، متن مصحح مدرس رضوی بیشتر محل مراجعهٔ اهل تحقیق بوده‌است. در این تصحیح، متن آسیب‌هایی دیده‌است که در این نوشته کوشش ما بازخوانی و تصحیح آنهاست. مستندات و منابع ما در تصحیح ابیات، نسخه‌های خطّیِ مشتمل بر *تحریمةالقلم* و همچنین قراین متنی، سایر آثار سنائی، آثار هم‌عصران وی، متون تصوف و کتب لغت است. ویژگی بارز این نسخ آن است که همگی در فاصلهٔ سده‌های ششم تا نهم کتابت شده‌اند و در نسخه‌های پس از آن، اثری از تحریمه وجود ندارد. از این متن، چهار نسخهٔ خطی باقی مانده که از وجود آنها اطلاع داریم:

الف- دست‌نوشت شمارهٔ ۲۶۲۷ از کتابخانهٔ ولی‌الدین افندی در جامع سلطان بایزید در استانبول که ما آن را «ل» نامیده‌ایم. نسخهٔ **ل** در سال‌های ۶۸۳ و ۶۸۴ق کتابت شده و کهن‌ترین نسخهٔ تاریخ‌دارِ شناخته‌شده از کلیات سنائی است، مشتمل بر *فخری‌نامه* (*حدیقه*)،

عقل‌نامه، *سیرالعباد*، *کارنامه*، *تحریمةالقلم* و *دیوان*. مثنوی *تحریمةالقلم* در برگ‌های ۱۲۱الف تا ۱۲۲الف جای گرفته، رقم کاتب در پایان آن مورخ بیستم[۳] شعبان ۶۸۳ق است و ۱۰۲ بیت دارد. **ل** نسخه‌ای کم‌نقطه است.

ب- دست‌نوشت کلیات سنائی در کتابخانهٔ نسخ خطی وزارت اطلاعات و کلتور افغانستان در کابل (شمارهٔ ۳۱۸ در کاتالوگ de Beaurecueil) که آن را «ک» نامیده‌ایم. این نسخه که تاریخ کتابت ندارد احتمالا کهن‌تر از ولی‌الدین و اقدمِ دست‌نوشت‌های شناخته‌شده از کلیات است. عده‌ای از دانشمندان افغانستان آن را «نسخه‌ای کهنسال که در قرن ششم هجری کتابت شده»، دانسته‌اند (نک. سنائی، ۱۳۵۶: صفحهٔ عنوان؛ بشیر، ۱۳۵۶: دو). سایر محققانی که پس از این به نسخهٔ کابل مراجعه کرده‌اند، این تاریخ را به تصریح یا تلویح پذیرفته‌اند. دوبروین در جدول نسخه‌های خطی *دیوان* نیمهٔ دوم سدهٔ ششم را قید کرده (98 :1983) ولی در بررسیِ مستقلِ نسخهٔ کابل، بر آن است که احتمالا از ولی‌الدین متأخرتر است (100 :ibid) و «به نظر می‌رسد که با یکدیگر مرتبط‌اند» (116 :ibid). او تعیین نیمهٔ اول قرن هشتم به عنوان تاریخ کتابت کابل را فرضی منطقی دانسته‌است (100-99 :ibid؛ دوبروین، ۱۳۸۴: ۱۸۰).

رسم‌الخط کاتب، شکل ظاهری حروف و مقایسهٔ خط کابل با کلیات عطار مورخ ۷۳۱ق در کاخ گلستان که دوبروین بدان استناد می‌کند (برای نمونه‌ای از تصویر نسخه نک. عطار، ۱۳۶۸: ۵۰) گفتهٔ وی را در باب تاریخ کتابت تا حدودی تأیید می‌کند[۴]، اما با توجه به اختلافات ساختاری و متنی این دو نسخه، کابل را نمی‌توان منشعب از ولی‌الدین دانست. وجوه افتراق کابل و ولی‌الدین بسیار است. در اینجا به ذکر چند تفاوت عمده بسنده می‌کنیم:

الف- *حدیقهٔ* این دو نسخه، دو تحریر متفاوت است و در *حدیقهٔ* ولی‌الدین هزاران بیت وجود دارد که در کابل نیست؛

ب- در نسخهٔ کابل نیز، به‌خصوص در بخش دیوان، اشعار بسیاری هست که در ولی‌الدین نیامده‌است. ازآنجاکه نسخهٔ ولی‌الدین به‌طورکامل به دست ما رسیده، احتمالِ اینکه این اشعار بعداً ساقط شده باشند مردود است؛

ج- هرچند هر دو، نسخه‌هایی از کلیات‌اند، تعداد و ترتیب آثار مختلف سنائی در آنها یکسان نیست؛

د- تبویب *حدیقه* در آنها متفاوت است؛

هـ- ترتیب اشعار دیوان در آنها تفاوت بسیار دارد؛

و- عناوین ابواب *حدیقه* یکسان نیست؛

ز- عناوین اشعار دیوان با هم منطبق نیست و نشان از دو تبار متفاوت دارد.

ح- در خلال اشعار مشترک، ابیاتی در کابل وجود دارد که در ولی‌الدین نیست. برای مثال در همین مثنوی *تحریمةالقلم* بیت ۲۴ در کابل آمده، اما در ولی‌الدین از قلم افتاده-است.

ی- مهم‌تر از همه آنکه در برخی ابیات، ضبط‌های درست و کهن‌تری در کابل وجود دارد که در ولی‌الدین تصحیف یا تحریف شده‌است. بنابراین کابل، اصلی غیر از ولی‌الدین دارد که ضبط‌هایی کهن‌تر داشته‌است.

نسخهٔ **ک** مشتمل بر *حدیقه*، *سیرالعباد*، *کارنامه*، *تحریمةالقلم* و *دیوان* است. *تحریمه* که در صفحات ۲۷۶ تا۲۸۰ چاپ عکسی جای گرفته، ۹۸ بیت دارد و ابیات ۹۹ تا ۱۰۳ که در آنها حبّ اهل‌بیت دیده می‌شود، در آن وجود ندارد.

ج- دست‌نوشت شمارهٔ ۳۷۳۴ کتابخانهٔ فاتح در استانبول به خط گلشنی هروی در ۸۸۴ق که آن را «گ» نامیده‌ایم. رقم کاتب و تاریخ کتابت در پایان همین مثنوی که انجام نسخه است، آمده. محتویات **گ** همان محتویات نیمهٔ اول **ل**، یعنی *حدیقه* و مثنوی‌های کوتاه است و **گ** قطعا از روی **ل** کتابت شده‌است. علاوه‌بر محتویات، ترتیب آثار، ترتیب ابیات، عناوین، اغلاط متن، یکسانی این دو در ضبط‌های متفاوت با نسخ دیگر، افتادگی برخی ابیات و سایر قراین، کاملا مؤید استنساخ **گ** از روی **ل** است. کاتب در ضبط اشعار امین است و تفاوت‌های جزئی آن با **ل**، غالبا برخاسته از بی‌نقطه‌بودنِ **ل** است، اما این دقت در عناوین کمتر است. برای مزید اطمینان، عبارت تمامی *کارنامه* و شروع *تحریمه* از این دو نسخه نقل می‌شود. علاوه‌بر قراینی که ذکر شد، تطبیق عباراتی که نقل می‌کنیم، به روشنی نشان می‌دهد که **گ** از روی **ل** نوشته شده‌است. نشانه‌های دقت کمتر در عناوین را نیز در نمونهٔ زیر می‌توان دید:

ل: نوع سه‌ام از دیوان حکیم سنائی به آخر رسید و آن کارنامه است و نوع چهارم که *تحریمةالقلم* است مکتوب خواهد شد ان شاء الله تعالی حامداً و مصلّیاً	**گ**: نوع سیوم از دیوان حکیم سنایی به آخر رسید و آن کارنامه است و نوع چهارم که تجربةالعلم [است] مکتوب خواهد [شد] انشاء الله تعالی حامداً و مصلّیاً

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

گ بعضا در خواندن کلمات و عباراتی از **ل** که دستخوش مرور زمان شده، اطمینان‌بخش است. **گ** مشتمل است بر *فخری‌نامه* (*حدیقه*)، *عقل‌نامه*، *سیرالعباد*، *کارنامه* و *تجربةالعلم* (*تحریمةالقلم*). *تحریمه* در برگ‌های ۳۹۴الف تا ۳۹۷الف جای گرفته و ۹۹ بیت دارد.

د- دست‌نوشت شمارهٔ ۶۱ حالت افندی علاوه‌سی (ملحقی) در استانبول که آن را **ح** نامیده‌ایم. موضع ترقیمه در آن نانویس است و در آن به خطی جدیدتر تاریخ ۱۱۳۲ق را نوشته‌اند. مینوی نسخه را از قرن نهم دانسته و در توضیح افزوده که «در آخر نسخه تاریخ کتابتی از قرن دوازدهم الحاق کرده‌اند که درست نیست» (۱۳۳۶: ۸). **ح** محتویِ *حدیقه*، *سیرالعباد*، *کارنامه* و *تحریمةالقلم* است. تحریمه در آن ۷۲ بیت دارد. در برگ‌های ۱۹۱ب تا ۱۹۳ب جای گرفته و پس از بیت ۷۵ بر اثر افتادگی اوراقِ نسخه، ناتمام مانده‌است. برگ‌های حاویِ ابیاتِ پایانیِ *تحریمه* در نسخهٔ کنونی باقی نمانده. **ح** با **ک** خویشاوندی دارد و ضبط‌های مشابه در آنها بسیار است. بیت ۲۴ که در **ک** آمده در **ح** هم هست، ولی ۳ بیت از ابیات **ک** در **ح** از قلم افتاده‌است.

۴- ترتیب و اصالت ابیات

ترتیب ابیات *تحریمةالقلم* در هر چهار نسخهٔ آن یکسان است، اما تعداد ابیات یکسان نیست و هرکدام از دست‌نوشت‌ها، یک یا چند بیت را ندارند: ل: (- ۲۴)؛ ک: (- ۹۹ تا ۱۰۳)؛ گ: (- ۱۲، -۲۴، - ۴۹، - ۸۱)؛ ح: (- ۵۴، - ۶۵ و ۶۶، - ۷۶ تا ۱۰۳).

دلایل و میزان اهمیت این کم‌وکاست‌ها متفاوت است. تفاوت مهم در وجود بیت ۲۴ است که با توجه به ساختار مثنوی، اعتبار نسخهٔ کابل و تأیید نسخهٔ حالت افندی، اصیل است و در نسخهٔ **ل** به نظر می‌رسد که سهوا از قلم افتاده‌است. کاتبِ **ک** ابیات ۹۹ تا ۱۰۳ را به دلایل ایدئولوژیک ننوشته‌است. نسخهٔ **گ** چون از روی **ل** کتابت شده، نقایص آن مستقلا اعتباری ندارد و در **ح** نیز که تباری نزدیک به **ک** دارد، نقص اصلی (ابیات ۷۶ تا ۱۰۳) به دلیل افتادگی اوراق نسخه است. ابیات ۵۴، ۶۵ و ۶۶ که در **ح** نیامده با توجه به نسخ کهن و معتبرتر **ل** و **ک** از ابیات اصیل متن است.

۵- تصحیح ابیات

ب ۳- **کاملی بی سفاهت و پیشه ناطقی بی ضمیر و اندیشه**[۵]

مصراع اول در چاپ‌های مینوی و مدرس رضوی به همین صورت است و مینوی احتمال داده که «کاملی: شاید در اصل 'کاتبی' بوده» (۱۳۳۶: ۱۰)، اما «کاملی» صحیح است و درواقع این «سفاهت» است که در اصل «صناعت» بوده. هر یک از دو مصراع این بیت به مرتبه‌ای از کمال در حکمت قدیم اشاره دارد. در حکمت قدیم کمال بر دو گونه است: کمال طبیعی و کمال صناعی.

در مصراع دوم «ناطق» ناظر به کمال طبیعی یا کمال اول است. در کمال اول شیء در حد ذات کامل می‌شود، مثلا برای انسان ناطق بودن کمال اول است، زیرا اگر ناطق نباشد، انسان محقق نمی‌شود.

در مصراع اول «کامل بودن بی صناعت و پیشه» به کمال صناعی یا کمال ثانی اشاره دارد. در حکمت قدیم شیء با کمال ثانی در صفاتش کامل می‌شود، مثل اینکه انسان مهندس یا کاتب است، چه انسان در حد ذاتش محتاج به آنها نیست و ممکن است ذات انسان باشد و مهندس و کاتب نباشد. پس این صفت مهندس و کاتب برای انسان کمال ثانی‌اند. کمال صناعی مقابل کمال طبیعی است و عبارت از صفت و امری است که به‌واسطهٔ صنع صانع در شیء پدید می‌آید، حال‌آنکه کمال طبیعی امری است که صنع را در آن مدخلیتی نیست (نک. فاضل تونی، ۱۳۸۸: ۶۳؛ سجادی، ۱۳۷۵: ۶۲۹- ۶۳۰). «پیشه» را هم، سنائی در کنار «صنعت» به کار برده است:

پیشهٔ چرخ مردم‌آزاری است صنعت روزگار خونخواری است

(سنائی، ۱۳۷۷: ۷۴۲)

بنابراین آنچه مناسب بیت است، «صناعت» است نه «سفاهت» و بیت را بدین صورت باید تصحیح کرد:

کاملی بی صناعت و پیشه ناطقی بی ضمیر و اندیشه

***

ب ۴- **لوح محفوظ پاک دفتر تست عقل کل پیشکارهٔ دَرِ تست**

ابیات ۱ تا ۲۲ این مثنوی خطاب به قلم و در وصف و مدح آن است و طبعا قلم «در» و بارگاهی ندارد. «در» تنها در **گ** آمده‌است و گفتیم که **گ** از روی **ل** کتابت شده‌است. ضبط **ل** - و سایر دست‌نوشت‌ها- «سر» است، پس ضبط **گ** نتیجهٔ تصرف کاتب است و اعتباری

ندارد. «سر»، مانند «زبان» و «نوک» در ابیات دیگر، اشاره به ظاهر قلم دارد و بـه ایـن ترتیـب همان ضبط کهن‌ترین نسخ درست است:

لـوح محفـوظ پـاک دفتـر توسـت عقـل کـل پیشـکارهٔ سَـرِ توسـت

***

ب ۲۲- **آن گرانیسـت بـا تـو پیونـدی از سـر راسـتی دهـم پنـدی**

بیت بدین صورت نامفهوم و غیرمتناسب با ابیات قبل و بعد است. روشـن اسـت کـه در آن بدخوانی یا غلطی مطبعی رخ داده و صورت درست آن چنین است:

آنکـه را نیسـت بـا تـو پیونـدی از سـر راسـتی دهـم پنـدی

***

ب ۲۳ تا ۲۵ - **چون قلم را ستایشـی کـردم در بیـان‌کـردنش درآوردم**

چون ز دریای وهم در می‌سفت در بیـان حـدیث بـا مـن گفـت

کای تنت امـر دیـو را مـأمور چند از این دیـو بـودن مسـتور ...

بیت ۲۴ در دو نسخه‌ای که مدرس در اختیار داشته وجود ندارد. این بیت در **ح** بـه همـین صورت آمده و مینوی به‌درستی آن را از روی این نسخه در تصـحیح خـود گنجانـده و مـدرس نیز بیت را از روی چاپ مینوی آورده‌است. دو مسئله در باب این بیت مطـرح اسـت: اصـالت و ضبط. این بیت در نسخهٔ کابل که پس از چاپ‌های مینوی و مدرس در دسـترس قـرار گرفـت آمده و به‌این‌ترتیب علاوه‌بر ساختار مثنوی و نسخهٔ حالـت افنـدی کـه اصـالت بیـت را تأییـد می‌کرد، سندی معتبر نیز بـر اصـالت آن صـحّه می‌گـذارد. در بیـت ۲۴ در **ک** بـه‌جای «بیـان حدیث»، «میان حدیث» ضبط شده‌اسـت. ابیـات ۲۳ و ۲۴ تخلـصِ مثنـوی از مـدح بـه بیـان حقایق است. ابیات قبل (۱ تا ۲۲) مدح قلم از زبـان شـاعر، و ابیـات بعـد (۲۵ تـا ۹۸) حقـایق مورد نظر شاعر از زبان قلم است. شاعر در ابیات ۲۳ و ۲۴ راوی را به‌این‌ترتیب عوض مـی‌کنـد که می‌گوید: پس از آن‌که قلم را ستایش کردم/ آن را به بیان درآوردم// و قلم وقتی که به بیـان مطالب مشغول بود،/ در میان سخنانش با من گفت ...[۶]

ضبط **ک** یعنی «میان» به‌جای «بیان» را سیرِ ابیات هم تأیید می‌کند، بـدین‌ترتیب کـه بـا توجه به مصراع دوم بیت ۲۳ که در آن قلم بیان مطالب را شروع مـی‌کنـد و مصـراع اول بیـت ۲۴ که در آن مشغول سخن‌گفتن است، ذکر دوبارهٔ «بیان» و شروع دوبارهٔ سخن وجهی نـدارد و «میان» مناسب‌تر است:

چـون ز دریـای وهـم در مـی‌سـفت در میـان حـدیث بـا مـن گفـت ...

***

ب ۳۳- **آنـــچ در باطنـــت نهـــان باشـــد دیـــده صـــراف در تـــو آن باشـــد**

«دیده» ضبط **گ** و با توجه به ل، نتیجهٔ تصرف کاتب است. نحـو بیـت هـم درایـن‌صـورت اشکال دارد. در کهن‌تـرین منـابع (ل، ک، ح) به‌درسـتی «دیـد» آمده‌اسـت. «دیـد» در اینجـا به‌معنای برآورد و تخمین کردن قیمت یا اندازهٔ چیزی اسـت (نـک. دهخـدا، ۱۳۷۷: ذیـل «دیـد» و «دید زدن») و به‌این‌صورت نحو بیت و معنای آن روشن است:

آنـــچ در باطنـــت نهـــان باشـــد دیـــدِ صـــراف در تـــو آن باشـــد

***

ب ۳۴- **رو بـــــرون آر آهنـــــت ز درون وز درون ســـو بـــر ایـــن زر بیـــرون**

«سون» صورتی کهن از «سو» به‌معنی طرف و جانب است (نک. برهان، ۱۳۶۲؛ دهخـدا، ۱۳۷۷؛ حسن‌دوست، ۱۳۹۵؛ ذیل «سون»). این واژه غالبا در نسخه‌هـای سـده‌هـای میانـه و متـأخرِ متـون فارسی دگرگون شده، اما در دست‌نوشت‌های کهن باقی مانده. در *تفسیر قرآن پاک* کـه ظـاهرا در اواخر سدهٔ چهارم یا اوائل سدهٔ پنجم کتابت شـده، آمده‌اسـت: «بـر یـک **سـونِ** انگشـتیره نبشته بود انا اللهُ لَم اَزَل و به دیگر **سون** انا اللهُ الحَیُّ القَیّام» (*تفسیر قرآن پاک*، ۱۳۸۵: ۴۴. نیز نـک. سورآبادی، ۱۳۶۵: ۲۰۷ که نسخهٔ اساس آن مورخ ۵۸۴ق است). علاوه‌بر دست‌نوشت‌های کهن، آنجا که «سون» در موضع قافیه بوده، صورتِ اصیلِ واژه حفظ شده‌است:

من گوش‌کشان گشتم از لیلی و از مجنون آن می‌کشدم زان‌سو وین می‌کشدم زین‌سون

(مولانا، ۱۳۷۸: ۴/ ۱۵۵)

در همین بیتِ مولانا می‌بینیم که صورت اصلی «سون» در قافیهٔ غزل حفظ شـده، ولـی در «زان‌سو» آن را به صورت آشناترِ «سو» تغییر داده‌اند. روشن است که «زان‌سـو» هـم در اصـل «زان‌سون» بوده‌است: آن می‌کشدم زان‌سون وین می‌کشدم زین‌سون.

در اشعار سنائی هم «سون» آنجاکه در موضع قافیه بوده، دستخوش تغییر نشده‌است:

شه ز بس خون که ریخت از شش سـون گـــوی یـــاقوت شـــد زمـــین از خـــون

(سنائی، ۱۳۷۷: ۵۲۹؛ نیز نک. همان: ۴۰۷)

در بیت ۳۴ *تحریمه* نیز، صورت اصیل و کهن با توجه به **ک** چنین است:

رو بـــــرون آر آهنـــــت ز درون وز درون‌ســـون بـــر ایـــن زر بیـــرون

ب ۳۸- **به ریـا بـرمکش ز دل دم سـرد کار دعـوی مـدان و معنـی کـرد**

نحو مصراع دوم مختل است و روشن نیست که «معنی کرد» را دراین‌صورت چگونه باید خواند. تصحیح مینوی «معنی بدان و معنی کرد» نیز مشکل بیت را حل نمی‌کند. خوانندگان متون تعلیمی و تصوف کاملا با تقابل دعوی و معنی آشنایند و با توجه به نمونه‌های فراوانی که در ذهن دارند می‌دانند که متن مدرس اقرب به صواب است. اشکال در «کرد» است که به سبب رسم‌الخط دست‌نوشت‌ها نمی‌توان به قطع گفت که حرف اول آن کاف است یا گاف. سنائی همین مضمون را در دیوان تکرار کرده‌است:

صدق و «معنی باش» از آواز و دعوی بازگرد رایض استاد داند شیههٔ زاغ[۷] از زغن

(سنائی، ۱۳۸۸: ۵۳۱)

با توجه به «باش» در این بیت، به‌جای «کرد» در بیتِ *تحریمه*، شکی باقی نمی‌ماند که در *تحریمه* هم درست «گرد» است، یعنی «معنی شو، معنی باش»:

بـه ریـا بـرمکش ز دل دم سـرد کـار دعـوی مـدان و معنـی گـرد

***

ب ۴۲- **گر ترا هست هیچ در سر هـوش در ره دیـن ریـا نخـر بفـروش**

به‌طورکلی «نخر بفروش» و صورت‌های مختلف آن در دست‌نوشت‌های تحریمه (ل: ‌بخر ‌بفروش؛ ک، ح: بخر مفروش؛ گ: بخر بفروش) محل تأمل است و ما نیز پس از بررسی بسیار، معنای روشنی برای بیت نیافتیم، اما می‌دانیم که «نخر» در اثر سهوِ مصحح به متن راه یافته‌است. چنان‌که دیدیم این ضبط در هیچ‌یک از نسخ نیست و تصحیح مدرس قیاسی است و ظاهرا به ضبط نسخهٔ ولی‌الدین که بی‌نقطه است نظر داشته‌اند. ازآنجاکه فعل نهی در زبان سنائی و هم‌عصران او با «ن» کاربرد نداشته و آن را با «م» و به صورت «مخر» به کار می‌برده‌اند، «نخر» پذیرفتنی نیست و ضبط ولی‌الدین را «بخر» باید خواند. البته نمونه‌هایی بسیار اندک از کاربرد نهی با «ن» یافته‌اند (نک. فرشیدورد، ۱۳۸۰: ۳۲۷) ولی در متن حاضر اگر «نخر» را بپذیریم، صورتی بسیار نادر را به متن راه داده‌ایم، درحالی‌که در هیچ‌یک از نسخ نیست.

ریا «مفروش» که در **ک** آمده‌است، هم به جهت اعتبار نسخه و هم با توجه به معنی پذیرفتنی است، اما منظور از «ریا بخر» که همهٔ نسخه‌ها آن را تأیید می‌کند، کاملا روشن نیست. «ریا خریدن» و «ریا فروختن» در کتاب‌های لغت مدخلی ندارد و در متون نیز نمونهٔ

مشابهی از آنها نیافتیم، اما حدود معنایی آنها را به‌تقریب می‌توان دریافت. «سالوس فروختن» و «زرق فروختن» به معنای مکر و حیله و ریا کردن است و «سالوس‌فروش» و «زرق‌فروش» به‌معنی ریاکار. شواهد این معنی در متون کم نیست. منظور سنائی از «ریا فروختن» با توجه به اینکه از آن نهی می‌کند ظاهرا همین است که ریا مکن؛ اما «زرق خریدن»، «عشوه خریدن»، «غرورِ کسی را خریدن» و ... همه به‌نحوی به‌معنای باور کردنِ ریا و حیله و تحت تأثیر فریب قرار گرفتن و فریب خوردن‌اند:

زرق دنیا را گر من بخریدم تو مخر ور کسی بر سخن دیو بشیبد تو مشیب

(ناصرخسرو، ۱۳۵۷: ۴۲)

با ما به زبان رسم و عادت زرقی که فروختی خریدیم

(انوری، ۱۳۴۰: ۲/ ۸۹۶)

فریب دشمن مخور و غرور مداح مخر (سعدی، ۱۳۷۷: ۱۷۵).

اگر به قیاس، «ریا خریدن» را هم به همین معنی بدانیم، چیزی پسندیده نیست که شاعر بدان امر کند. شاید منظور آن است که ریای دیگران را به‌ظاهر بپذیر و باور کن ولی خود ریا مکن:

گر ترا هست هیچ در سر هوش در ره دین ریا بخر مفروش (؟)

درهرصورت آنچه در *تحریمهٔ* مدرّس آمده، پایه‌ای ندارد و آن را نباید به‌عنوان شاهدی برای کاربرد نادر «ن» بر سر فعل نهی در متون کهن گرفت. حدس مینوی در هامش یعنی «شاید: مخر مفروش»، پیشنهادی درخور است و مشکل را حل می‌کند، ولی دست‌نوشت‌های متن آن را تأیید نمی‌کند.

***

ب ۴۴- **هر قدم کاندر آن قدم پیشی بستری در ره ار براندیشی**

در این بیت بدخوانی یا غلطی مطبعی رخ داده‌است. «بستری» در اینجا مناسبتی ندارد و درست «پس‌تری» است و علاوه‌بر معنی، تقابل آن با «پیش» در پایان مصراع اول ما را به‌صورت درست بیت رهنمون می‌شود:

هر قدم کاندر آن قدم پیشی پس‌تری در ره ار براندیشی

***

ب ۴۷- **جهد کن تا به جهد بیش رسی یا مگر بر مراد خویش رسی**

در این بیت هم دو بدخوانی پیش آمده‌است. در مصراع اول «پیش رسی» درست است و در مصراع دوم با وجود «مگر»، «یا» وجهی ندارد. «تا مگر» درست است و در دست‌نوشت‌های متن هم «تا» آمده‌است، مگر در **ل** که نقطه ندارد. بنابراین بیت را بدین‌صورت باید تصحیح کرد:

جهد کن تا به جهد پیش رسی تا مگر بر مراد خویش رسی

***

ب ۵۲- **ار خدای از درونت آگاهست بر زمین نقش خونت اللّهست**

مصراع اول این بیت کفرآمیز است. خدا در هر حال از درون فرد آگاه است و این درون بنده است که باید از خدای آگاه باشد:

از خدای ار درونت آگاه است بر زمین نقش خونت الله است

***

ب ۵۸- **در ره دین چو باز جرّه برد تا به منقار نفگند نخورد**

سخن از کوشش و تن به تلاش دادن است. در چند جای شعر کاهلی در راه صدق و نگرانی برای نان و چشم‌داشتن به دست دیگران مذمت می‌شود. کلمهٔ درست در پایان مصراع اول «پرد» است: مرد باید در راه دین تلاش کند و تا چیزی را خود، به دست نیاورده باشد نخورد. صورت درست بیت چنین است:

در ره دین چو باز جرّه پرد تا به منقار نفگند نخورد

***

ب ۶۴- **دست کوته کن از گرفت حرام بر سر آرزو همی نه گام**

این صورت که ساده‌شدهٔ صورت اصلی است، در **ح** آمده. درست «بر سر آرزوی خود زن گام» است که در منابع کهن‌تر دیده می‌شود. در **ک** هم «آرزوی خوردن کام» آمده که «خوردن» در آن، گشتهٔ «خود زن» است. چون «گام بر چیزی زدن» به معنی «پا بر سر آرزو نهادن و ترک کردن آن» کم‌کاربرد و غریب است، آن را در **ح** به صورت آشناتر «بر سر آرزو همی نه گام» تغییر داده‌اند و مدرس رضوی و مینوی هم آن را جایگزین ضبط دست‌نوشت‌های کهنِ متن کرده‌اند. این تعبیر را عطار هم در *منطق‌الطیر* به کار برده‌است:

دُلدُلِ دردِ تو چون شد گام‌زن گر زنی گامی، همه بر کام زن

(عطار، ۱۳۸۳: ۴۳۶)

بدین‌ترتیب بیت را به این صورت باید تصحیح کرد:

دست کوته کن از گرفتِ حرام بر سر آرزوی خود زن گام

ب ۷۳- **پیر ری کـرده فقـر را در کـوی آنگه از وی فقیـر نـی یـک مـوی**

در ابیات قبل یا بعد اشاره‌ای به «پیر ری» یا هیچ پیر دیگری نشده و قرینـه‌ای نیـز وجـود ندارد که معلوم شود تشخص او در چیسـت و مـراد کـدام صـفت و ویژگـی اوسـت. در اشـعار سنائی، از میان پیران اهل ری، به یحیی‌بن معاذ رازی یا یوسف‌بن حسین رازی یا کسی دیگـر، آنچنان توجهی نشده که با یک اشاره بتوان دانست مقصود از «پیر ری» اوست. درواقع پیـر ری در این بیت تصحیف «پیرزی» است. در فرهنـگ‌هـای کهـن، پیـرزی‌فـروش صـیدلانی اسـت (الزنجی السجزی، ۱۳۶۴: ۱۹۲) که پیله‌ور و خرده‌فـروش باشـد (نـک. المیـدانی، ۱۳۴۵: ۱۹۵؛ تفلیسـی، ۱۳۵۱: ۱۳۶۵) و «پیرزی» متاع و کالای فرومایه و مال‌التجارهٔ پست است (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیـل «پیرزی»). این واژه در دیوان ناصرخسرو باقی مانده‌است:

مال و ملک و زور تن دایم نماند کاین همه پیرزی‌هااند و بس بی‌قـدر باشـد پیـرزی

(ناصرخسرو، ۱۳۵۷: ۴۲۱)

سنائی در این بیتِ *تحریمه* به صـوفیانی کـه خانقـاه را کارگـاه کـرده‌انـد تاختـه و در بـاب خانقاهیِ این‌چنین می‌گوید فقر را متاع و مال‌التجاره‌ای بی‌قدر ساخته که با آن مال بـه دسـت آورد درحالی‌که در حقیقت ذره‌ای از وجود او فقیر نیست. در بیت ۷۸ هم، که پس از این بـدان خواهیم پرداخت، برهمین‌اساس می‌گوید که اینان گوهر فقر را بسـیار ارزان می‌فروشـند. بیـتِ ۷۳ را بدین صورت باید تصحیح کرد:

پیـــرزی کـــرده فقـــر را در کـــوی آنگـــه از وی فقیـــر نـــی یـــک مـــوی

«آنگه» را «آن‌که» نیز می‌توان خواند.

***

ب ۷۵- **درکشـیده ز بـوی فقـر لگـام در ســـــر آب آرزوی حـــــرام**

با توجه به «لگام»، روشن است که در ضبط «آب» سهوی رخ داده و درست «اسب» اسـت. اما پس از این تصحیح هم، بیت همچنان مبهم است و به‌روشنی نمی‌توان دانست که منظـور از «بوی فقر» چیست. «بوی» در اینجا تصحیف «توی» است کـه در **ک** و **ح** بـاقی مانـده. در **ل** هم این واژه نقطه ندارد. «بوی» که در چاپ مدرس و مینوی آمده، فقط در **گ** دیده مـی‌شـود و چون می‌دانیم **گ** از روی **ل** استنساخ شده، معلوم می‌شود که این ضبط نتیجهٔ تصرف کاتـب است. «تو» رسنِ یک‌تاه تافته است، رسنی که یک‌لا تابند (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «تو») و «تـویِ فقر» اضافهٔ تشبیهی است، مانند «اسبِ آرزو» در مصراع دوم. سنائی در این بیت، هـم در بـاب

صوفیانِ پست‌همت می‌گوید که ایشان از رسنِ فقر لگامی ساخته، در سر اسب آرزوی حرام انداخته‌اند:

درکشیده ز توی فقر لگام در سر اسب آرزوی حرام

***

ب ۷۶- **گفتم ار خود تمیز دارندی فقر را بس عزیز دارندی**

از جملهٔ کم‌دقتی‌ها در *مثنوی‌های سنائی* گزارش نادرست بسیاری از نسخه‌بدل‌هاست. مهم‌تر آنکه بعضا ضبط متن نیز پایه‌ای در نسخه‌ها ندارد و آنچه در آنها آمده کاملا تغییر کرده‌است. در این موارد، درواقع ضبط متن صرفا نتیجهٔ بدخوانی یا کم‌دقتی است. در اینجا به ذکر یک نمونه بسنده می‌کنیم.

در بیت ۷۶ کلمهٔ اول در همهٔ نسخ «گویم» است. مدرس سهوا آن را در ولی‌الدین (ل) «گفتم» خوانده، اما در این نسخه هم «گویم» آمده‌است: 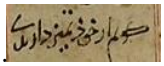 در سیاق کلام و سیر مثنوی هم «گویم» مناسبت دارد:

گویم ار خود تمیز دارندی فقر را بس عزیز دارندی

***

ب ۷۷- ۷۸ **تن هر عارفی بلا را بود گوهر فقر مصطفا را بود**

پس تو در من یزید هر بازار گوهر فقر می‌فروشی خوار

«پس» در آغاز بیت ۷۸ وجهی ندارد و این بیت نتیجهٔ منطقی بیت قبل نیست. به‌جای «پس» در آغاز بیت ۷۸ «بس» درست است و آن قید است برای صفتِ «خوار» در پایان بیت: تو در من‌یزید هر بازار، گوهر فقر را بس خوار می‌فروشی:

بس تو در من‌یزید هر بازار گوهر فقر می‌فروشی خوار

***

ب ۸۱- **چون رساند همی به جاه تو را کارگاهیست خانقاه ترا**

در بیت‌های ۷۹ و ۸۰ خانقاه به‌صورت «خانگاه» آمده‌است و هرچند در بیت ۸۱ دست‌نوشت‌ها «خانقاه» دارند، در اینجا هم «خانگاه» درست به نظر می‌رسد. علی‌القاعده شاعر این کلمه را با تلفظی واحد بر زبان می‌آورده و دور از ذهن است که در دو بیت آن را خانگاه تلفظ کرده باشد و در بیتی دیگر خانقاه. اصل لغت هم خانگاه (خانه+گاه) است مأخوذ از خانگاه مانویان (حسن‌دوست، ۱۳۹۵: ذیل «خانقاه») و این صورت علاوه‌بر نسخهٔ **ل** در همین

مثنوی، در بسیاری دست‌نوشت‌های متون دیگر بر جای مانده. اما نکتهٔ مهم‌تر آنکه بیت ۸۱ اصلا بر پایهٔ تشابه لفظی «کارگاه» و «خانگاه» شکل گرفته و شاعر در ساختن بیت به قرابت لفظی و تباعد معنوی «کارگاه» و «خانگاه» نظر دارد. با توجه به «خانگاه» در ابیات ۷۹ و ۸۰ و کلمهٔ «کارگاه» در این بیت، به نظر می‌رسد باید بیت را بدین صورت تصحیح کرد:

چون رساند همی به جاه تو را کارگاهی‌ست خانگاه تو را

***

ب ۸۲- **رو که هم در میان کارگهت بـرد ابلیس رنگ کار رهت**

مشخص نیست که مدرس بیت را چگونه خوانده و فعل مصراع دوم را «ره بردن» گرفته یا «رنگِ کار را بردن». در هر دو صورت مصراع دوم مبهم است. برای خوانشِ درست بیت «رنگ کار» را باید به صورت صفت مرکب خواند و «رنگکار» در لغت‌نامه در معنی «مزور، نیرنگ‌ساز، محیل و چاره‌ساز» آمده‌است و به این بیت استشهاد کرده‌اند:

نگه کرد گرسیوز رنگکار ز گفت سیاوخش با شهریار

(دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل رنگکار)

در **ل** کلمهٔ اول مصراع دوم صریحا واضحا «بزد» ضبط شده‌است. چند خوانش برای این مصراع محتمل است. چون در «بُرد» «ر» ساکن است، نمی‌توان نقطهٔ «ز» را مربوط به ذال معجمه دانست، پس کلمه را «بُرد» نمی‌توان خواند. مینوی «بُرَد ابلیس رنگ کار رهت» آورده و به نظر می‌رسد مصراع را چنین خوانده: ابلیسِ رنگکار رهت را بُرَد. علاوه‌بر «ره بُرَد» سه خوانش دیگر هم محتمل است: ۱- رنگ پزد؛ ۲- ره بزد؛ ۳- رنگ بَرَد. با توجه به ضبط اقدم نسخ و معنی، گمان می‌کنیم متن را «رو که [...] ابلیسِ رنگکار رهت را بزَد» باید خواند و در ادامهٔ فعل امری «رو» در مصراع اول، زمانِ ماضی مناسب‌تر است:

رو که هم در میان کارگهت بزد ابلیسِ رنگکار رهت

***

ب ۹۰- **شربت صرف را بکام افکن نوش کن توبه را ریا بشکن**

تصحیح دو کلمه در اینجا لازم است. «به کام افکن» در نسخ وجود ندارد و درست «به جام افگن» است که با «نوش کن» هم مناسبت بیشتری دارد. «صِرف» نیز باید به «صدق» (ضبط **ک**) تصحیح شود. «شربت صدق» اضافهٔ تشبیهی است. یکی از مسائلی که سنائی در ابیات بسیاری از این مثنوی بدان توجه کرده صدق و راستی است. نقطهٔ مقابل صدق، ریا و تظاهر به فقر و دراز کردن دست نیاز است. سنائی در این مثنوی یک بار در ابیات ۶۰ تا ۶۵ به

صدق و راستی می‌پردازد و می‌گوید اگر صدق همراه با نیاز و دراز کردن دست باشد، حقیقی نیست. ابیات ۶۶ تا ۸۶ هم بیان همین مطلب است و مذمت فقر ریایی و طلب نان و جمع مال. در بیت ۸۷ باز به اصل مطلب یعنی صدق برمی‌گردد و تا پایان مثنوی (قبل از ابیات دعایی) به صدق و جوانب و لوازمِ مختلفش توجه دارد. بیت ۹۰ هم در ضمن همین ابیات است و سنائی در آن می‌گوید برای رسیدن به حقیقت توبه کن و ریا را ترک کن و «صدق» پیش گیر. «صرف» صفتی نیست که مناسبتی با گفته‌های شاعر در صدر و ذیل داشته باشد. اتفاقا در این بیت نقطهٔ ثقل و منظور اصلی «صدق» است:

شربت صدق را به جام افگن نوش کن توبه را ریا بشکن

***

ب ۱۰۲- **دستمان نگسلان ز دامن خود روحمان پاک کن ز نیک و بد**

در این بیت هم اشکال بیت ۴۲ وجود دارد و مصحح فعل نهی با «ن» را در متن جای داده. «نگسلان» هم در هیچ‌یک از نسخ نیامده. گفتیم که ابیات پایانی در **ح** افتاده و در **ک** ابیات دعایی پایان مثنوی که در آنها به اهل‌بیت توجه شده، نیامده. بیت در دو نسخه آمده‌است: **ل** بی‌نقطه است و **گ** «بگسلان» دارد. هرچند ضبط **گ** مستقلا معیار نیست، **ل** را هم، غیر از «بگسلان» نمی‌توان خواند. همان دلایلی که در باب «نخر» گفتیم در باب «نگسلان» صدق می‌کند. اگر مراد نهی بود، سنائی «مگسلان» می‌گفت.

اگر منظور از «خود» به‌درستی دریافت می‌شد، چنین تغییری را در متن روا نمی‌داشتند. توجه به بیت قبل و سیاق کلام مشکل را حل می‌کند:

(۹۹) کردگارا به جان پاک رسول به علی و حسین و سبط بتول [...]

(۱۰۱) که دل ما ز غیر خود بستان از هوای هوای خود برهان

(۱۰۲) دستمان بگسلان ز دامن خود روحمان پاک کن ز نیک و بد

روشن است که منظور از «خود» در مصراع اول ۱۰۱ «کردگار» است، و در مصراع دومِ آن، منظور «خود گوینده» و به‌معنای «نفس» است. به همین ترتیب «هوای خود» هم به‌معنای «هوای نفس» است. در بیت ۱۰۲ نیز منظور از «خود»، «کردگار» نیست، بلکه مراد همان‌طور که در مصراع قبل گفته «نفس» و «خود من» است. سنائی در اینجا دعا می‌کند که از خود رها شود و روحش از هر چیز پاک شود.

این بیت را نیز باید به صورت اصلی که آمد، تصحیح کرد و نمی‌توان آن را شاهدی برای کاربرد «ن» نهی در متون کهن گرفت.

۶- اغلاط مطبعی

در چاپ مدرس، علاوه‌بر سهوها در تصحیح، در چند بیت، اغلاط مطبعی نیز به متن *تحریمه* راه یافته. در این موارد، کلمهٔ غلط را با گیومه مشخص کرده‌ایم و صورت درست در پی بیت یا مصراع آمده‌است:

ب ۹- **روح را چون «سسیح» بفزائی** [...].

درست: مسیح.

***

ب ۴۸- **همت از کون و کان برون‌تر بر چیست مطلوب تو از آن «مگذرد».**

درست: مگذر.

***

ب ۵۰- **با تو از تو نماند هیچ «توئی» در نگنجد در آن مقام «دوی».**

برای کلماتِ قافیه، رسم‌الخط واحدی باید برگزید. سنائی در دیوان «دوی» را با «هروی»، «اموی»، «علوی» و مانند آن قافیه کرده‌است:

فضل یحیی است بر ضعیف و قوی فضلِ یحییِ صاعدِ هروی [...]
یکیِ او ببرد ازین خادم پنجی و چاری و سه‌ای و دوی
(سنائی، ۱۳۸۸: ۷۱۵- ۷۱۶)

معلوم می‌شود که سنائی در تلفظ «دوی»، «واو» را حفظ می‌کرده و آن را «دوئی» تلفظ نمی‌کرده‌است. بنابراین قوافی بیت *تحریمه* را باید «توی» و «دوی» نوشت و tūwī و dūwī خواند.

***

ب ۶۹- **قربتت باید و هوا طلبی «آینت» بیچاره «تاجها» طلبی**

درست: اینت، تا چه‌ها.

***

ب ۱۰۰- **بمقیمان خانقاه وفا «بامینان» مأمن هل اتی**

درست: به امیمان.

ضبط دست‌نوشت‌ها «امیمان» است. مدرس رضوی در حاشیه گفته: «استاد مینوی: در هر دو نسخه چنین است به‌جای «امامان» یا بمعنی قصدکنندگان». بنابراین معلوم می‌شود که مدرس نیز امیمان در نظر داشته و امینان در متن، غلط چاپی است.

۷- نتیجه‌گیری

در نوشتار حاضر با بررسی دست‌نوشت‌های مثنوی *تحریمةالقلم* ۳۴ مورد تصحیح و اصلاح در متن مصحح شادروان مدرس رضوی به نظر رسید. اگر به شمار اندک ابیات این مثنوی (۱۰۳ بیت) توجه کنیم می‌بینیم که بسامد سهوهای رخداده در متن قابل‌توجه است. این نکته نشان می‌دهد که هنوز با تحقیقات بیشتر باید کوشید تا متنی منقح‌تر از این مثنوی و بسیاری متون دیگر فراهم کرد. نتیجهٔ دیگری که ضمن این تحقیق به دست آمد در باب میزان صحت و اعتبار ضبط‌های دست‌نوشت‌های متن است. در اکثر موارد ضبط نسخهٔ کابل نسبت به سایرِ نسخِ این متن، صحیح‌تر و کهن‌تر است و البته این نتیجه لزوما در باب سایر آثار سنائی قابل‌تعمیم نیست.

پی‌نوشت

۱. ما در مقدمهٔ تصحیح مثنوی‌های سنائی که در دست انتشار است، به‌طور مبسوط اسناد و منابع مربوط و دلایل این انتساب‌ها را بررسی کرده‌ایم.

۲. مثنوی‌های سنائی یک بار هم در سال ۱۳۸۹ به‌کوشش دکتر عبدالرضا سیف و غلامحسین مراقبی به چاپ رسید. این چاپ، «بازنگریِ» تصحیح مرحوم مدرس است، نه تصحیح متن از روی نسخ خطّیِ آن. علاوه‌براین، در سال ۱۳۹۳ دکتر احمد نورمند کتابی با عنوان شرح مثنوی *تحریمةالقلم* به چاپ رساند که متن آن همان متن مصحح مدرس رضوی است و مؤلّف در آن متن را «شرح» و در برخی ابیات آن تصحیحاتی ذوقی وارد کرده‌است.

۳. «بیستم» را هشتم هم می‌توان خواند. دوبروین که تصویر میکروفیلم دانشگاه تهران (ف ۱۳۴) را در اختیار داشته، «هشتم» خوانده است(1983: 102) و مینوی که به اصل نسخه مراجعه کرده، «بیستم» (۱۳۳۶: ۸). در تصویر واضحی که ما در اختیار داریم «بیستم» (حروف یکم و دوم بی نقطه) دیده می‌شود.

۴. دوبروین همان‌جا به اسرارنامهٔ گوهرین هم ارجاع می‌دهد. تصویرهایی که در مقدمهٔ اسرارنامهٔ گوهرین آمده، مربوط به نسخهٔ کتابخانهٔ سلطنتی (مورخ ۷۳۱ق) نیست، بلکه مربوط به دو نسخه است که قطعا در سدهٔ ۷ق به خطّ ابراهیم‌بن عوض مراغی کتابت شده‌است.

۵. برای ارجاع به ابیات تصحیح‌شدهٔ تحریمه، به جای شمارهٔ صفحه، موضع دقیق آنها یعنی شمارهٔ بیت آمده‌است.

۶. در باب اصالت بیت ۲۴ این نکته نیز گفتنی است که شاید همان «بیان کردنش» در بیت ۲۳ و «که» در آغاز بیت ۲۵ برای بیان اینکه ابیات بعد، از زبان قلم است کافی باشد. منتهی چون قدری دیریاب است، بیت ۲۴ را در این میان افزوده‌اند تا نشان دهند ابیاتِ بعد، از زبان قلم است. بعد از «در بیان درآمدن قلم»، بیتِ ۲۴ به نحوی حشو است، بااین‌حال چون بیت در نسخهٔ کهن و معتبر کابل آمده است، آن را نمی‌توان الحاقی دانست.

۷. چاپی: زاد (!)

منابع

انوری ابیوردی. ۱۳۴۰. *دیوان*، به‌اهتمام م.ت مدرس رضوی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

برهان. ۱۳۶۲. *برهان قاطع*، به‌اهتمام م. معین، تهران: امیرکبیر.

بشیر، ع.ا. ۱۳۵۶. «مقدمه بر *کلیات اشعار حکیم سنائی غزنوی*»، کابل: مؤسسهٔ انتشارات بیهقی، یک تا چهل‌ودو.

تفسیر قرآن پاک (مؤلف ناشناس). ۱۳۸۵. به‌کوشش ع. رواقی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و سمت.

تفلیسی، ا. ۱۳۵۱. *قانون ادب*، به‌اهتمام غ. طاهر، ج ۳، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

حسن‌دوست، م. ۱۳۹۵. *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*، تهران: فرهنگستان زبان‌وادب فارسی.

دوبروین، ی.ت.پ. ۱۳۷۸. *حکیم اقلیم عشق: تأثیر متقابل دین و ادبیات در زندگی و آثار حکیم سنایی غزنوی*، ترجمهٔ م. علوی‌مقدم و م.ج. مهدوی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

دوبروین، ی.ت.پ. ۱۳۸۴. «قلندریه در شعر عارفانهٔ فارسی از سنائی به بعد»، در *میراث تصوف*، ترجمهٔ م. کیوانی، تهران: مرکز. ج۲: ۱۷۶- ۱۹۱.

دهخدا، ع.ا. و دیگران. ۱۳۷۷. *لغت‌نامه*، تهران: دانشگاه تهران.

الزنجی السجزی. ۱۳۶۴. *مهذب‌الأسماء فی مرتب الحروف و الأشیاء*، تصحیح م.ح. مصطفوی، تهران: علمی و فرهنگی.

سجادی، ج. ۱۳۷۵. *فرهنگ علوم فلسفی و کلامی*. تهران: امیرکبیر.

سعدی. ۱۳۷۷. *گلستان*، تصحیح و توضیح غ.ح. یوسفی، تهران: خوارزمی.

سنائی. *کلیات*، دست‌نوشت ش ۲۶۲۷ در کتابخانهٔ ولی‌الدین افندی در استانبول، بی‌کا، مورخ ۶۸۳-۶۸۴ ق.

سنائی. ۱۳۵۶. *کلیات*، چاپِ عکسیِ دست‌نوشت کتابخانهٔ نسخ خطی وزارت اطلاعات و کلتور افغانستان در کابل، بی‌کا، از سدهٔ ششم ق، به‌کوشش ع.ا بشیر، کابل: مؤسسهٔ انتشارات بیهقی.

سنائی. *مثنوی‌ها*، دست‌نوشت ش۳۷۳۴ کتابخانهٔ فاتح در استانبول، به خط گلشنی هروی، مورخ ۸۸۴ ق.

سنائی. *مثنوی‌ها*، دست‌نوشت ش۶۱ کتابخانهٔ حالت افندی علاوه‌سی (ملحقی) در استانبول، بی‌کا، از سدهٔ نهم.

سنائی. ۱۳۳۶. «مثنوی *تحریمةالقلم*»، به تصحیح مجتبی مینوی، در *فرهنگ ایران زمین*، ج ۵: ۱۰-۱۵. (افستِ سخن، ۱۳۸۵).

سنائی. ۱۳۴۶. «*تحریمةالقلم*»، با مقدمه و تصحیح ر. مایل هروی، *آریانا*، ۲۵ (۲): ۷۱ -۷۵.

سنائی. ۱۳۴۸. *مثنویهای حکیم سنائی*، تصحیح و مقدمه از م.ت مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.

سنائی. ۱۳۷۷. *حدیقةالحقیقة و شریعةالطریقة*، به‌اهتمام مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.

سنائی. ۱۳۸۸. *دیوان*، به‌اهتمام مدرس رضوی، تهران: سنایی.

سورآبادی. ۱۳۶۵. *قصص قرآن مجید برگرفته از تفسیر سورآبادی*، به‌اهتمام ی. مهدوی، تهران: خوارزمی.

شفیعی کدکنی، م.ر. ۱۳۸۱. *تازیانه‌های سلوک*، تهران: آگاه.

عطار. ۱۳۶۱. *اسرارنامه*، به تصحیح ص. گوهرین، تهران: زوار.

عطار. ۱۳۶۸. *دیوان*، به‌اهتمام و تصحیح ت. تفضلی، تهران: علمی و فرهنگی.

عطار. ۱۳۸۳. *منطق‌الطیر*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات م.ر شفیعی کدکنی، تهران: سخن.

فاضل تونی، م.ح. ۱۳۸۸. *حکمت قدیم*، به‌اهتمام م. رئیس‌زاده، تهران: مولی.

فرشیدورد، خ. ۱۳۸۰. *گفتارهایی دربارهٔ دستور زبان فارسی*، تهران: امیرکبیر.

مولانا جلال‌الدین محمد. ۱۳۷۸. *کلیات شمس*، جزو چهارم، با تصحیحات و حواشی ب. فروزانفر، تهران: امیرکبیر.

المیدانی. ۱۳۴۵. *السامی فی الأسامی*، چاپ عکسی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

مینوی، م. ۱۳۳۶. «دربارهٔ مثنوی *تحریمةالقلم*»، *فرهنگ ایران زمین*، (۵): ۵- ۹. (افستِ سخن، ۱۳۸۵).

ناصرخسرو. ۱۳۵۷. *دیوان*، به‌اهتمام م. مینوی و م. محقق، تهران: مؤسسهٔ مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل و دانشگاه تهران.

de Beaurecueil, S. de Laugier. 1964. *Manuscrits d'Afghanistan*, Cairo: l'Institut Francais d'Archeologie Orientale.

de Blois, Francois. 2004. *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, Vol. V (Poetry of the Pre-Mongol Period), London and New York: RoutledgeCurzon.

de Bruijn, J. T. P. 1983. *Of Piety and Poetry: The Interaction of Religion and Literature in the Life and Works of Ḥakīm Sanā'ī of Ghazna*, Leiden: Brill.

Utas, Bo. 1973. *Ṭarīq ut-Taḥqīq: A Critical Edition, with a History of the Text and a Commentary*, Lund: Scandinavian Institute of Asian Studies.

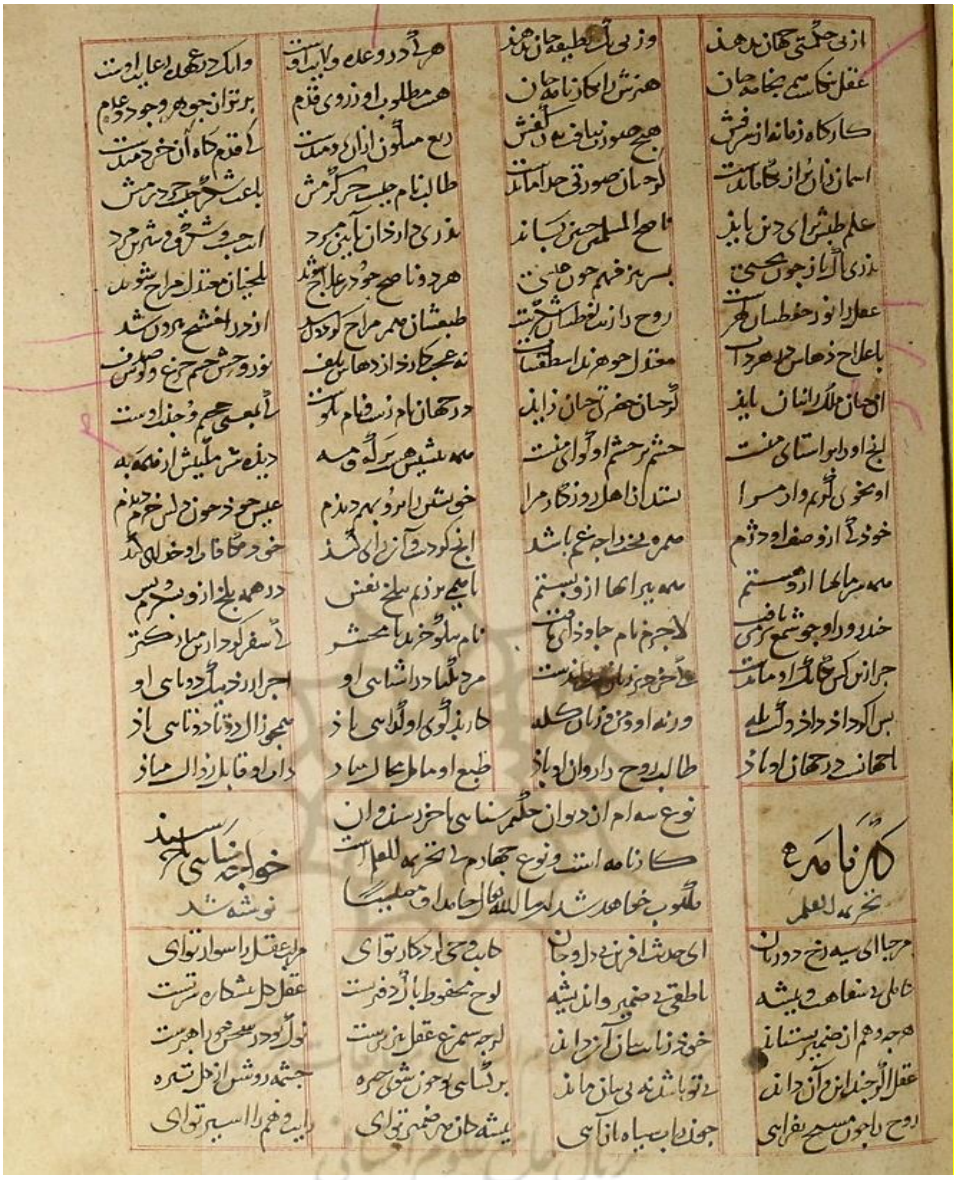

آغاز *تحریمة‌القلم* در دست‌نوشت ل مورخ ۶۸۳ ق

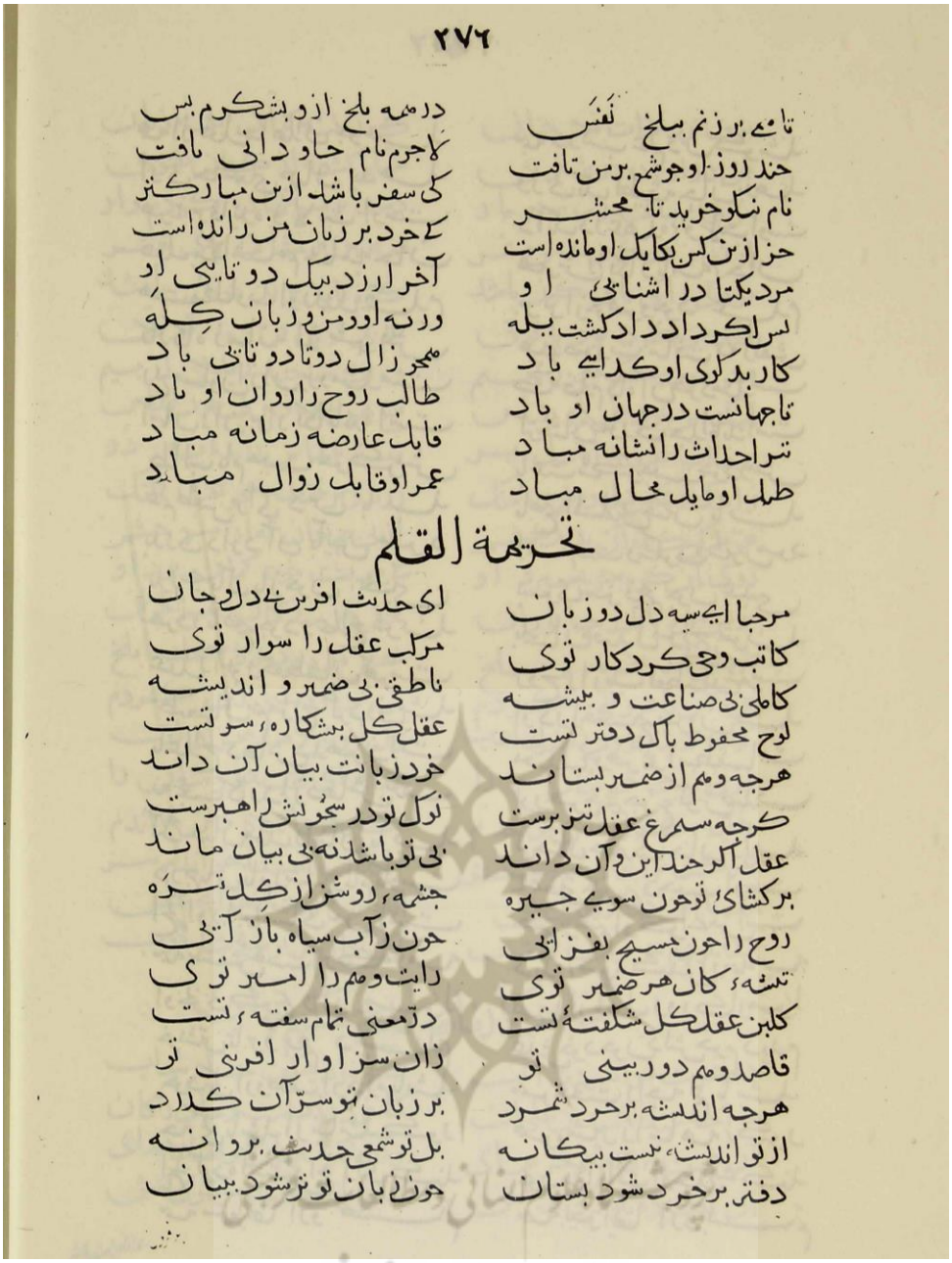

۲۷۶

تا مے بر زنم ببلخ نفس — در همه بلخ از و بشکرم بس
چند روز او جوشمع بر من تافت — کاجرم نام حاودانی یافت
نام نکو خرید تا محشر — کی سفر باشد از من مبارکتر
حز از من کس بکایک او مانده است — کے خرد بر زبان من رانده است
مرد یکتا در اشنائی او — آخر ارزد بیک دو تایی او
بس اکرداد داد کشت بله — ورنه او دمن و زبان کِله
کار بدکوی او کدایی باد — سحر زال دوتا دو تائی باد
تا جهانست در جهان او باد — طالب روح را روان او باد
تر احداث را نشانه مباد — قابل عارضه زمانه مباد
طبل او مایل محال مباد — عمر او قابل زوال مباد

تحریمة القلم

مرحبا ایسیه دل دو زبان — ای حدث افرین دل و جان
کاتب وحی کرد کار توی — مرکب عقل را سوار توی
کاملی بی صناعت و بیشه — ناطقی بی ضمیر و اندیشه
لوح محفوظ پاک دفتر تست — عقل کل بشکاره سر تست
هرچه دم از ضمیر بستاند — خرد زبانت بیان آن داند
گرچه سیمرغ عقل تیز پرست — نوک تو در سخن شناسی راهبرست
عقل اگر چند این و آن داند — بی تو باشد نه بی بیان ماند
برکشای تو حون سوی چیره — چشمه روشن از کِلک تیره
روح را حون مسیح بفزائی — حون ز آب سیاه باز آئی
تشنه کان هر ضمیر توی — رایت دم را امیر توی
کلبن عقل کل شکفتهٔ تست — در معنی تمام سفتهٔ تست
قاصد دم دو بینی تو — زان سزاوار افرینی تو
هرچه اندیشه برخرد شمرد — بر زبان تو سر آن کند رد
از تو اندیشه نیست بیکانه — بل تو شمع حدیث بروانه
دفتر برخرد شود بستان — حون زبان تو تر شود ببیان

آغاز *تحریمة القلم* در دست‌نوشت ک از سدهٔ ششم ق

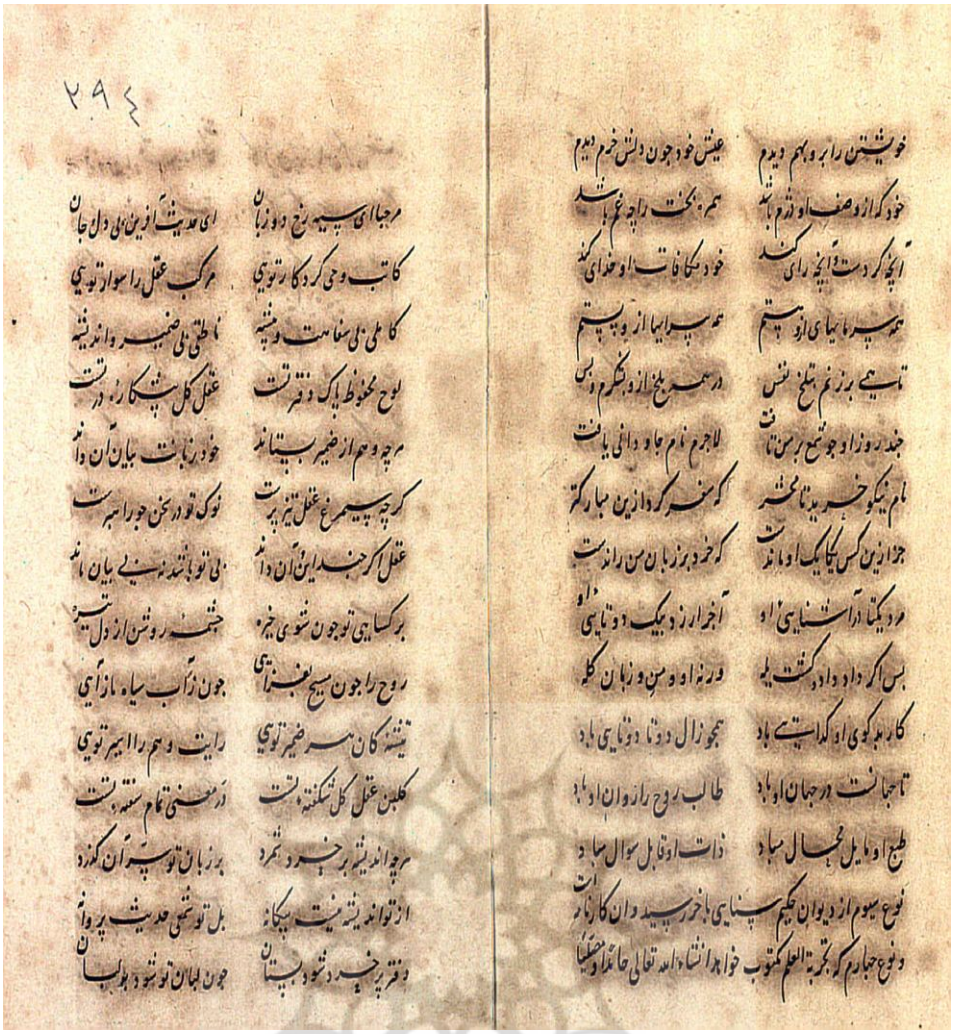

آغاز *تحریمة‌القلم* در دست‌نوشت گ مورخ ۸۸۴ق

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

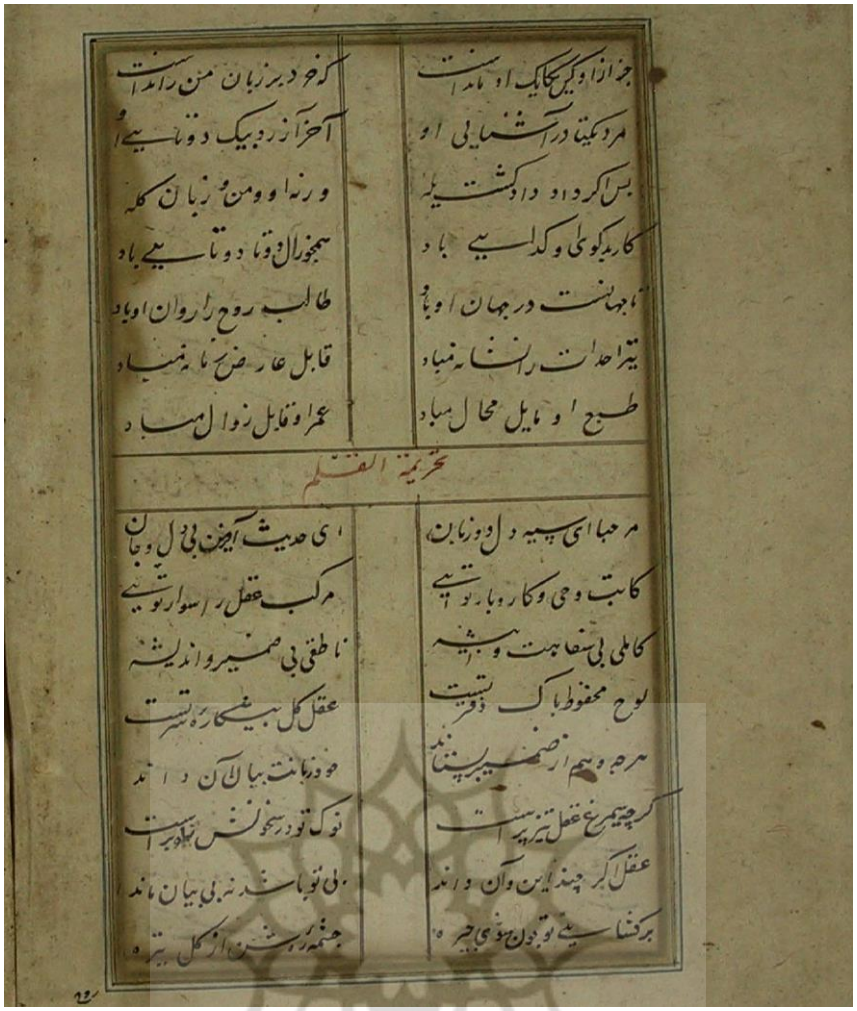

آغاز *تحریمةالقلم* در دست‌نوشت ح از سدهٔ نهم ق

روش استناد به این مقاله:

رحیمی، م. یوسف‌پور، م. ۱۴۰۰. «متن‌شناسی *تحریمةالقلم* و تصحیح ابیاتی از آن»، *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، ۲(۱۲): ۱۸۷-۲۱۰. DOI:10.22124/plid.2022.21317.1583

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Lnguage and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.